

**Agnieszka Wilkaniec¹, Łukasz Pardela²,
Magdalena Szczepańska³**

¹Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Wydział Ogrodnictwa i Architektury
Krajobrazu, Katedra Terenów Zieleni i Architektury Krajobrazu;

ul. Dąbrowskiego 159, 60-594 Poznań; agnieszka.wilkaniec@up.poznan.pl;

²Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, Instytut Architektury Krajobrazu;
ul. Grunwaldzka 55, 50-357 Wrocław; lukasz.pardela@upwr.edu.pl; ³Uniwersytet
im. Adama Mickiewicza, Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych, Instytut
Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej;

ul. Bogumiła Krygowskiego 10, 61-680 Poznań; szmagda@amu.edu.pl

**OBIEKTY FORTYFIKACYJNE PRUSKICH
TWIERDZ PIERŚCIENIOWYCH POZNANIA
I WROCŁAWIA (XIX–XX W.) W AKTUALNYCH
DOKUMENTACH PLANISTYCZNYCH
– FUNKCJONOWANIE, OCHRONA,
KSZTAŁTOWANIE KRAJOBRAZU**

Streszczenie: Fortyfikacje są cennymi elementami dziedzictwa kulturowego obecnymi w wielu polskich miastach. Niestety nie zawsze są właściwie chronione i wykorzystywane, mimo że nierzadko mają status obiektów zabytkowych. Narzędzi potencjalnie umożliwiających wzmocnienie ochrony fortyfikacji dostarcza planowanie przestrzenne. Badania obejmowały szczegółową analizę zapisów zawartych w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, dotyczących twierdz pierścieniowych w Poznaniu i Wrocławiu. W studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego obu miast można znaleźć odniesienia do położenia i wykorzystania twierdz pierścieniowych. Tereny fortyfikacji w Poznaniu objęte są 9 miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego, 5 kolejnych planów obejmujących swoim zasięgiem fortyfikacje znajduje się w przygotowaniu. Fortyfikacje twierdzy pierścieniowej

w Wrocławiu objęte były 9 miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego. Wyniki analiz dokumentów planistycznych wskazują na niewykorzystywanie w pełni narzędzi umożliwiających ochronę fortyfikacji, oferowanych przez system planowania przestrzennego. W opracowaniach pomijany jest kontekst i walory krajobrazowe fortyfikacji, brak prób wiązania terenów zieleni fortecznej w system oraz – w przypadku Wrocławia – brak ujmowania zieleni na fortyfikacjach jako istotnego waloru. W większości przypadków w opracowaniach występuje niska szczegółowość zapisów związanych z ochroną obiektów historycznych.

Słowa kluczowe: tereny zieleni zabytkowej, planowanie przestrzenne, ochrona zabytków fortyfikacji

Abstract: Fortification Objects of Prussian Ring Fortresses in Poznań and Wrocław (from XIX–XX Cent.) in Current Spatial Planning Documents – Functioning, Protection, Landscape Shaping, Fortifications are valuable elements of cultural heritage of many Polish cities. Unfortunately, in many cases they are not properly used and protected, although some of them have the status of historical monuments. Potentially, tools for strengthening protection of fortifications are provided by spatial planning system. The research was based on detailed analysis of the Study of the Conditions and Directions of the Spatial Management of a Communes and Local Spatial Management Plans, including the area of ring fortresses in Poznań and Wrocław. In the Study of the Conditions and Directions of the Spatial Management of a Commune of both cities one can find references to the location and use of ring fortifications. The area of fortification objects in Poznan is covered by 9 Local Spatial Management Plans, 5 further plans covering the fortifications are in preparation. The area of ring fortress in Wrocław were covered by 9 Local Spatial Management Plans. The results of the analysis of the spatial planning documents show that the tools used to protect the fortifications offered by the spatial planning system are not fully exploited. The context and landscape values of the fortifications are ignored in most of the plans. Also one can find in spatial planning documents the lack of attempts to link fortress greenery to the greenery system, and, in the case of Wrocław, the lack of describing fortification greenery as a valuable asset. In most cases, principals of the fortifications objects protection are not enough detailed.

Keywords: historical green areas, spatial planning, protection of historical fortifications

JEL code: R52

Wstęp

Fortyfikacje są cennymi obiektami kulturowymi występującymi na terenie wielu polskich miast, nierzadko unikalnymi w skali europejskiej [Klupsz 2006]. Jako elementy dziedzictwa kulturowego oraz ważne obiekty związane z krajobrazem miejskim mogą podlegać ochronie w ramach regulacji związanych z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, jednocześnie

wpływ na ich stan zachowania, kontekst przestrzenny i ochronę mogą mieć instrumenty wynikające ze stosowania ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Szereg zasad dotyczących problematyki ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków opisano w poradniku skierowanym do planistów i samorządów lokalnych [Welc-Jędrzejewska i in. 2011].

Planowanie przestrzenne dostarcza narzędzi, pozwalających kształtować przestrzeń i krajobraz. Taki pogląd jest szeroko reprezentowany w literaturze przedmiotu. Koomen i in. [2008] udowadniają skuteczność holenderskiej polityki przestrzennej w ochronie terenów otwartych. Luiten i in. [2004] oraz Janssen i in. [2012] wskazują na istotną rolę planowania przestrzennego w ochronie i kształtowaniu zabytkowego krajobrazu na przykładzie terenów powojkowych (m.in. holenderskich linii wodnych). Veldkamp i Lambin [2001] podkreślają wpływ uregulowań prawnych na kierunek zmian w użytkowaniu ziemi. Gant i in. [2011] oraz Maruani i Amit-Cohen [2010] opisują związek pomiędzy prowadzoną polityką przestrzenną a przekształceniami przestrzennymi w strefie podmiejskiej Londynu i aglomeracji Tel Awiwu. Również w odniesieniu do sytuacji Polski wielu autorów przedstawia planowanie przestrzenne jako jedno z podstawowych narzędzi kształtowania przestrzeni i krajobrazu [Raszeja 2002; Dubel 2003; Żarska 2003; Myczkowski 2007; Myczkowski 2008]. Za najbardziej potencjalnie skuteczne narzędzia pozwalające wpływać na jakość przestrzeni i krajobrazu uznaje się miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego [Böhm 2006; Raszeja i in. 2010] oraz oceny oddziaływania na środowisko [Sas-Bojarska 2001, 2003; Dubel 2003]. Jednocześnie wielu autorów dostrzega ograniczenia i niedostatki polskiego systemu planowania przestrzennego [Przeździecki 2013; Kowicki 2014; Raszka i in. 2016]. Myga-Piątek [2007] i Szulczewska [2014] wskazują na ograniczoną skuteczność narzędzi planistycznych w odniesieniu do kształtowania krajobrazu kulturowego. Są one we właściwy sposób wykorzystywane na poziomie opracowań w większych skalach, kompleksowych (takich jak np. studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania gmin), a okazują się zawodne przy opracowywaniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, będących aktami prawa lokalnego. Wynika to w głównej mierze z często występującego rozdrobnienia i fragmentaryczności terenów objętych planami [Szulczewska 2014]. Inny problem związany z planowym kształtowaniem przestrzeni stanowi, co komentują Gant i in. [2011], sektorowy charakter decyzji wpływających na jej kształt. Poszczególne decyzje (administracyjne, dotyczące własności prywatnej, planistyczne itp.) podejmowane są w izolacji i przy braku powiązania z innymi, podejmowanymi równolegle. Rozwiązanie problemu może stanowić zintegrowane podejście do planowania przestrzennego, czyli wykorzystanie go jako platformy integrującej różne sektory i skale [Scott i in. 2013].

W wielu krajach europejskich narzędzia związane z planowaniem przestrzennym służą również ochronie dziedzictwa kulturowego [Daugstad i in. 2006; Swensen, Jerpasen 2008; Verschuure- Stuij 2016]. W Polsce także istnieją narzędzia umożliwiające ochronę obiektów i zespołów mających wartość kulturową w ramach miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego (mpzp). Ponieważ historyczne fortyfikacje są istotnym elementem dziedzictwa kulturowego, również w odniesieniu do ich ochrony znajdują zastosowanie uregulowania prawne związane z planowaniem przestrzennym. Bogdanowski już w 1996 r.¹ dostrzegał możliwości wykorzystania istniejącego modelu planowania przestrzennego na potrzeby ochrony walorów kulturowych i krajobrazowych w postaci konkretnych obiektów i obszarów. Zaproponował wówczas metodologię służącą zawieraniu w podstawowych dokumentach planistycznych (studia dla gmin i plany miejscowe) zapisów dotyczących ochrony wartości krajobrazu. Decyzje odnoszące się do ochrony obiektów fortyfikacyjnych pojawiają się w opracowaniach z zakresu planowania przestrzennego. Pozytywnymi przykładami tego rodzaju rozwiązań mogą być miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego przygotowane na terenie Krakowa, obejmujące swoim zasięgiem obiekty fortyfikacyjne, a nastawione na stworzenie warunków umożliwiających zachowanie i ochronę związanych z nimi wartości [Kaczorowska 2006]. Interesujące zapisy studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego m. st. Warszawy z 2006 r. przytacza również Pałubka [2009]. Zobowiązywały one miasto do uchwalenia zasad dotyczących powołania parku kulturowego systemu fortyfikacji XIX-wiecznej Twierdzy Warszawa.

Celem niniejszego opracowania było ustalenie, w jaki sposób najważniejsze opracowania planistyczne na szczeblu samorządowym: studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego (suikzp) oraz miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego (mpzp) odnoszą się do historycznych fortyfikacji, na przykładzie Poznania i Wrocławia. Czy zawarte w planach zapisy mogą przyczynić się do ochrony tych obiektów i ich właściwego funkcjonowania w przestrzeni miast? Jakie różnice występują w podejściu do terenów pofortecznych w opracowaniach obejmujących oba miasta?

1. Materiał i metody

Przedmiotem zainteresowania autorów były zapisy planistyczne zawarte w aktualnych opracowaniach z zakresu planowania przestrzennego dwóch

---

¹ Po uchwaleniu ustawy z dnia 7 lipca 1994 r. o zagospodarowaniu przestrzennym, która następnie uległa zmianom i przekształceniom.

polskich miast – Poznania i Wrocławia, odnoszące się do XIX- i XX-wiecznych fortyfikacji obecnych na ich terenie. Badania obejmowały szczegółową analizę zapisów zawartych w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, obejmujących swoim zasięgiem te obiekty. Twierdze te różnią się historycznie rangą: Poznań – I kl. (od 1860 r.), Wrocław – II kl., skalą rozbudowy urządzeń obronnych oraz ich typami [Biesiadka i in. 2006; Pardela, Kolouszek 2017].

Na terenie Poznania przetrwały pozostałości wewnętrznego, poligonalnego pierścienia fortyfikacji z pierwszej połowy XIX w. w postaci Fortu Winiary i reliktywów kilku innych obiektów oraz pierścieni zewnętrznych fortów (twierdzy fortowej) z drugiej połowy XIX w., składającego się z 18 fortów głównych i pośrednich oraz systemu budowli międzypól (schrony, drogi forteczne, towarzysząca zieleń) w różnym stopniu zachowania. Na terenie Wrocławia ocalały pozostałości fortyfikacji miejskich w formie reliktywów, które można oglądać m.in. wzdłuż Promenady Staromiejskiej. Do naszych czasów zachowała się za to większość schronów, dzieł piechoty, mobilizacyjnych punktów oporu piechoty i pojedynczych schronów jednoprzestrzennych twierdzy pierścieniowej z lat 1890–1918. Część budowli twierdzy jest zlokalizowana tuż za południową granicą miasta. W międzypolach już pod koniec I wojny światowej zlikwidowano fortyfikacje polowe.

2. Wyniki

2.1. Fortyfikacje w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego

Poznań

Studium wspomina o fortyfikacjach (istniejących i zlikwidowanych) jako o obiektach, których lokalizacja stanowi jedną z podstaw budowy systemu zieleni miejskiej, układu przestrzennego miasta i jego krajobrazu kulturowego [SUiKZP T1: 29, 39, 63]. Forty zewnętrznego pierścienia wymieniane są jako obiekty objęte ochroną konserwatorską oraz tereny podlegające ochronie w ramach programu Natura 2000, którą zostały objęte ze względu na zimowiska i żerowiska nietoperzy [SUiKZP T1: 54]. Szczególną formą ochrony został objęty Fort Winiary wraz z centrum miasta i Ostrowem Tumskim. Od 2008 r. obszary te stanowią Pomnik Historii [SUiKZP T1: 73]. W studium tereny forteczne zaseregowano do dwóch kategorii terenów: *UF – zabudowa*

poforteczna z dopuszczeniem lokalizacji funkcji usługowych z towarzyszącą zielenią [SUiKZP T2: 13] oraz UF* – Park Cytadela – Fort Winiary – teren zieleni urządzonej z zabudową poforteczną z dopuszczeniem lokalizacji funkcji usługowych [SUiKZP T2: 14]. Przy czym w obu przypadkach zakłada się, że usługi znajdą miejsce przede wszystkim w zaadaptowanych na współczesne potrzeby obiektach fortecnych. W dokumencie zamieszczono również wymagania odnoszące się do zasad, jakie mają być realizowane przy opracowywaniu mpzp dla terenów fortyfikacji. Wśród nich znalazły się m.in. dla Fortu Winiary: *dążenie do objęcia fortu kompleksowym zagospodarowaniem integrującym unikalne wartości kulturowo-przyrodnicze; uwzględnianie nawarstwienia poszczególnych etapów przekształceń struktury fortu; 3) dążenie do rekonstrukcji elementów fortyfikacji (odtworzenie lub rekompozycja zniszczonych fragmentów wałów, fos, elementów murowanych i obiektów kubaturowych)* [SUiKZP T2: 69]. Dla fortów zewnętrznego pierścienia przewidziano następujące zasady: zapewnienie ochrony wszystkim elementom fortów; dopuszczenie przekształcenia ich terenów w zielenie parkową; wprowadzenie zakazu lokalizowania na ich terenie nowych oraz rozbudowy istniejących obiektów budowlanych; dążenie do uczynienia układu dawnych dróg rokadowych, dążenie do zabezpieczenia i wyeksponowania elementów fortyfikacji z możliwością ich częściowej rekonstrukcji; dążenie do zachowania systemu pomocniczych obiektów i urządzeń militarnych [SUiKZP T2: 71]. Poza tym wymieniono tereny fortów zewnętrznego pierścienia wśród *obszarów wymagających przekształceń, rehabilitacji lub rekultywacji* [SUiKZP T2: 138] i postuluje się objęcie ich długofalowym programem dotyczącym ochrony, adaptacji i rehabilitacji [SUiKZP T2: 79].

Studium nie odnosi się do wartości krajobrazowych reprezentowanych przez fortyfikacje, a wyznaczenie w bezpośrednim sąsiedztwie obiektów, mających jak dotąd wolne międzypola, terenów budowlanych ogranicza potencjalnie ich ekspozycję. Nie przewidziano również prób łączenia izolowanych wysp zieleni, tworzonych przez forty w spójny system z innymi elementami systemu zieleni miejskiej. W system zieleni miejskiej wpisano te obiekty, które zlokalizowane są w klinach zieleni.

Wrocław

Zespół historycznego centrum wraz z promenadami znalazł się w granicy Pomnika Historii (Zarządzenie Prezydenta RP z dnia 8 września 1994 r.). Obecnie na tym obszarze powołano Park Kulturowy „Stare Miasto” [uchwała nr LVI/1465/14 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 10 kwietnia 2014 r.].

Wrocławskie fortyfikacje nie są objęte ochroną w ramach programu Natura 2000, ale wiele z nich znajduje się wzdłuż obszarów cennych przyrodniczo rzek Widawy i Ślęzy. Aktualnie obowiązujące studium przyjęto 6 lipca 2006 r. [uchwała nr LIV/3249/06 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 6 lipca 2006 r.,

zmieniona uchwałą nr L/1467/10 z dnia 20 maja 2010 r.] i zastąpiło dokument z 1998 r. W studium fortyfikacje zewnętrznego pierścienia określono mianem *fortyfikacji nowożytnej twierdzy Wrocław*. Pod tym pojęciem w studium rozumie się wszelkie formy obiektów o charakterze obronnym, poczynając od *fortyfikacji bastionowych*, a kończąc na *XIX-wiecznych i XX-wiecznych obiektach obronnych twierdzy Wrocław*. W systemie ochrony wartości kulturowych w kierunkach zagospodarowania przestrzennego dla powyższej grupy (pkt 16) ustalono zasady ochrony konserwatorskiej: 1) *obiekty nowożytnej twierdzy Wrocław nie wpisane do rejestru zabytków obejmuje się ochroną konserwatorską w planach miejscowych*; 2) *w planach miejscowych należy ustalić szczegółowe dopuszczenia, zakazy, nakazy i ograniczenia służące ochronie obiektów nowożytnej twierdzy Wrocław*; 3) *planuje się zachowanie i ekspozycję obiektów nowożytnej twierdzy Wrocław*; 4) *dopuszcza się wykorzystanie obiektów nowożytnej twierdzy Wrocław w taki sposób, który nie zagraża ich wartości zabytkowej*; 5) *należy dążyć do takiego wykorzystania obiektów nowożytnej twierdzy Wrocław, dzięki której będą one wyeksponowane, a ich wartości zwiększą ich atrakcyjność dla prowadzonej w nich działalności*. Odniesienie do tych zapisów w planach miejscowych znajduje się dalej.

Formułowane studium zakłada obecnie podział miasta na 101 jednostek urbanistycznych o zróżnicowanym charakterze. Wśród dziewięciu wyodrębnionych kierunków ogólnomiejskich polityk przestrzennych wskazano również dziedzictwo kulturowe. W ramach polityki obszarowej dla ochrony wartości kulturowych obszarów lub zespołów urbanistycznych wpisanych do rejestru zabytków miasta Wrocławia i wpisanych do wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz nieobjętych ochroną prawną wyznaczono trzy strefy ochrony konserwatorskiej, określono strefy ochrony m.in. dla historycznej zabudowy militarnej (strefa III). W ramach strefy zaleca się: *zachowanie i rewitalizację układów urbanistycznych zespołów oraz historycznych obiektów wchodzących w skład zespołów, oraz dostosowanie nowej zabudowy, szczególnie sytuowanej w obrębie dawnych wsi, na terenach podmiejskich osiedli mieszkaniowych oraz na terenach dawnych koszar, do charakteru i gabarytów istniejącej zabudowy historycznej*.

W studium podkreślono rolę krajobrazu dla historii rozwoju miasta: *regionalna odrębność krajobrazowa Wrocławia, gdzie wyjątkowo ważną rolę odgrywa układ sieci hydrograficznej Odry i jej dopływów oraz kanałów, ma zasadniczy wpływ na odbiór sylwety miasta oraz ukształtowanie przestrzeni urbanistycznej*. Walory krajobrazu kulturowego, w tym charakterystyczne widoki, wglądy i panoramy, są podstawą do *podjęcia działań ochronnych i ekspozycyjnych*. Wśród obszarów dziedzictwa kulturowego i zabytków we Wrocławiu (ryc. 3 studium), w których układ przestrzenny, zagospodarowanie oraz istniejąca zabudowa mają wartość kulturową, wskazano znaną już formułę: *obiekty nowożytnej Twierdzy Wrocław (wszelkie formy obiektów o charakterze obronnym, poczynając od fortyfikacji bastionowych, a kończąc na XIX-wiecznych i XX-wiecznych obiektach obronnych Twierdzy Wrocław)*.

Dokumenty planistyczne sporządzone dla gmin sąsiadujących z Wrocławiem od południa (Kobierzyc i Siechnic) nie obejmują zabytkowych fortyfikacji. W gminie Siechnice w miejscowości Wysoka zlokalizowane były 2 obiekty: Punkt Oporu Piechoty nr 16 i Punkt Oporu Piechoty nr 17. Teren tego drugiego, po wyburzeniu fortyfikacji w czerwcu 2015 r., w wyniku sporów sądowych między prywatnym inwestorem a gminą został przeznaczony pod zabudowę mieszkaniową (osiedle domów jednorodzinnych). W gminie Kobierzyc fortyfikacje twierdzy pierścieniowej występują w miejscowościach: Bieńkowice, Iwiny, Radwanice i Żerniki Wrocławskie (Punkty Oporu Piechoty 18, 18a, 19, 21). Plan został opracowany w 2010 r., natomiast wpisu fortyfikacji do wojewódzkiej ewidencji zabytków dokonano dopiero sześć lat później. Tylko obiekt w Iwinach jest w przyszłości planowany jako teren zieleni, reszta znajduje się na gruntach rolnych. Istnieniu dwóch zagraża planowana obwodnica południowa Wrocławia.

2.2. Fortyfikacje w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego

Poznań

Obecnie 44% powierzchni miasta objęte jest mpzp (17.07.2017). Tereny fortyfikacji w Poznaniu objęte są 9 miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego. Spośród nich 7 obejmuje tereny, na których znajdują się forty zewnętrzne pierścienia fortyfikacji, 1 fragment stoków Fortu Winiary oraz 1 teren bezpośrednio przylegający do granic Fortu Winiary. Poza tym 5 kolejnych planów jest obecnie przygotowywanych i znajduje się na różnych etapach opracowywania i procedowania.

Forty na większości uchwalonych planów występują jako tereny zieleni z możliwością lokowania usług w zaadaptowanych pomieszczeniach historycznych budowli. Zakłada się możliwość rewaloryzacji tych budowli oraz w przypadku zniszczonych obiektów ich częściową rekonstrukcję. Wśród funkcji, na które przeznacza się poszczególne dzieła, występują: funkcja rekreacyjna, turystyczna, dydaktyczna lub usługowa, najczęściej powiązana z wyżej wymienionymi. Jednocześnie zakłada się, że podstawowym ograniczeniem dla wykorzystania pomieszczeń w fortach i ich udostępnienia jest ochrona zimowisk nietoperzy prowadzona w oparciu o program Natura 2000. Poza jednym przypadkiem projektu planu dotyczącego Fortu IIa [Projekt miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „Osiedle Czecha” – część A...] na terenie działek fortecznych nie występuje możliwość wznoszenia nowej zabudowy lub rozbudowy istniejących obiektów, co jest

zgodne z postanowieniami studium. Niepokojący jest brak zapisów ograniczających możliwość wprowadzania wtórnych podziałów własnościowych historycznych działek. Podziały dokonane w przeszłości przyczyniły się do zmniejszenia powierzchni dawnych działek fortecznych i destrukcji części nasypów, budowli oraz elementów historycznej zieleni. Jedyne w przypadku wymienionego już projektu planu obejmującego Fort IIa wspomina się o braku możliwości podziału na działki budowlanej o powierzchni mniejszej niż 30 000 m², co wydaje się dyskusyjnym pomysłem, ponieważ działka forteczna w historycznym kształcie miała większą powierzchnię (przekraczającą 9 ha).

We wszystkich przypadkach wyznaczono strefę ochrony konserwatorskiej fortów w granicach współczesnych działek, bez uwzględnienia ich historycznego zasięgu. W opisywanych planach rzadko pojawiają się szczegółowe zapisy dotyczące ochrony walorów historycznych reprezentowanych przez fortyfikacje. Zazwyczaj występuje sformułowanie, że wszelkie planowane działania na terenie zabytkowych obiektów muszą podlegać ustaleniom ze służbami konserwatorskimi, co zapewnia już wpis do rejestru zabytków, którym objęte są wszystkie forty zewnętrzne oraz Fort Winiary. Bardziej szczegółowe zalecenia obejmują m.in.: usunięcie garaży i innych budynków z terenu należącego do Fortu V [uchwała nr XC/1031/III/2002...], zachowanie nasypów ziemnych w przypadku kilku obiektów. W jednym z projektów mpzp dotyczącym Fortu IX wymieniono konieczność zachowania lub przeniesienia stolarki okiennej i drzwiowej oraz urządzeń stanowiących wyposażenie fortu [Projekt miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „Fort IX”...]. Biorąc pod uwagę przeważający sposób kwalifikowania terenów zajmowanych przez fortyfikacje jako terenów zieleni, zaskakująco rzadkie są postanowienia planów odnoszące się do zieleni. W większości opisywanych planów występują jedynie bardzo ogólne sformułowania dotyczące konieczności zachowania istniejącej zieleni. W mpzp obejmującym obszar Fortu V istnieje zapis o konieczności wykonania inwentaryzacji zieleni [uchwała nr XC/1031/III/2002]. W dwóch projektach planów mowa o ochronie starodrzewu występującego na terenie działek fortecznych, ale z zastrzeżeniem, że dopuszczalne jest jego usuwanie w przypadku uszkodzenia budowli fortecznych, jak również kolizji z planowaną infrastrukturą techniczną lub urządzeniem terenu pod warunkiem wprowadzenia nowych nasadzeń lub przesadzenia starych drzew (co jest trudno wykonalne w przypadku wiekowych egzemplarzy) [Projekt miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „Osiedle Czecha” – część A...; Projekt miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „Fort IX”...]. Mpzp obejmujący teren Fortu VIIa zakłada połączenie zieleni na działce fortecznej z zielenią przyległego parku dworskiego na Marcelinie [uchwała nr LXXV/883/III/2001]. W przypadku trzech planów wspomina się o zachowaniu lub uzupełnieniu fragmentów alei i szpalerów drzew występujących przy

dawnych drogach fortecnych [uchwała nr XL/419/V/2008, uchwała nr LXII-/860/V/2009, uchwała nr XV/149/VI/2011], w pozostałych opracowaniach ta kwestia została pominięta.

Poza jednym przypadkiem plany nie odnoszą się do kontekstu krajobrazowego fortów czy ich walorów widokowych. W planie obejmującym teren częściowo wyburzonego Fortu VIa znajduje się zapis o konieczności *uczycelnienia sylwety Fortu, dawnych dróg rokadowych i podbudowania ich zielenią* [uchwała nr XV/149/VI/2011]. W przypadku Fortów Ia i II plany zakładają przeznaczenie międzypól fortów, dotąd użytkowanych rolniczo, na cele produkcji, magazynowania i usług, co spowoduje utratę jedynych występujących jeszcze w obrębie Poznania otwartych terenów, które pozwalały na eksponowanie masywów zieleni związanych z fortami w krajobrazie. Zabudowywanie ostatnich wolnych międzypól oznacza również ostateczną rezygnację z nawiązania do idei tworzenia ciągłego pierścienia zieleni, opartego na istnieniu zadrzewionych działek fortów zewnętrznych, sformułowanej przez Władysława Czarneckiego w latach 30. XX w.

Wrocław

Obecnie 57,1% powierzchni miasta jest objęte mpzp (30.06.2017). Fortyfikacje twierdzy pierścieniowej we Wrocławiu objęte były 9 miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego, 1 zaś unieważniono. Na prawym brzegu rzeki Odry działka fortecna Działa Piechoty nr 1 zgodnie z planem miejscowym nr 145 z 2007 r. [uchwała nr XV/450/07 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 6 grudnia 2007 r.] została przeznaczona pod zabudowę mieszkaniową wielorodzinną (14 MNW/U). Omawiany plan dopuszcza adaptację istniejącego schronu pod funkcje gastronomii lub kultury z zastrzeżeniem zachowania jego formy. Brakuje jednak zapisu o ochronie ekspozycji obiektu. Dopuszczone zostały również różne formy grodzenia działek, na skutek czego w poprzek historycznego schronu wzniesiono ogrodzenie wraz ze szpalerem krzewów iglastych. Ekspozycja fasady obiektu została zaburzona. Obecnie obiekt nie ma już płaszcza ziemnego, jest „ciasno” otoczony zabudową, zyskał też nową formę zielonego dachu w miejscu historycznego zadarnionego. W odróżnieniu od poprzedniego przypadku zapisy chroniące krajobraz Działa Piechoty nr 4 znalazły się w planie nr 419 z 2012 r. [uchwała nr XLIV/1073/13 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 23 maja 2013 r.]. W odniesieniu do obiektu wpisanego do ewidencji zabytków (tutaj pod nazwą *punktu oporu piechoty – Lisia Góra, 3ZL/3 – las wg § 20*) ze strefą ekspozycji, gdzie nie dopuszcza się działań niezwiązanych z rewitalizacją i adaptacją. Strefa ekspozycji, poza obrębem samej działki, dotyczy prawdopodobnie widoku od strony rzeki Widawy (terenu wód powierzchniowych), czyli obszaru otwartego. Plan ten jest zgodny z ustaleniami studium z 2010 r. [załącznik nr 2 do uchwały nr

XLIV/1073/13]. Kolejny plan nr 115 obejmuje ruiny schronów „S” oraz „Sa” Szwedzkiego Szańca [uchwała nr LIV/3243/06 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 6 lipca 2006 r.]. Zostały one uwzględnione w punkcie *Ochrona dziedzictwa kulturowego i zabytków* jako ZP (teren leśny) pod nazwą *Obiekty chronione Nowoczesnej Twierdzy Wrocław*. Znalazły się także wewnątrz strefy „W” ochrony archeologicznej oraz „W” ochrony konserwatorskiej. Ponadto od wschodu dla schronu umiejscowionego na wzniesieniu obowiązuje granica strefy ekspozycji. Ostatni z obiektów prawego brzegu na obszarze obowiązującego planu miejscowego to Schron Mobilizacyjny U 9, jednak nie jest on uwzględniony w planie nr 76 [uchwała nr XVII/530/00 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 20 stycznia 2000 r.]. Obiekt zlokalizowany jest na terenie planowanego cmentarza komunalnego.

Na lewym brzegu Odry, na południu miasta, w odniesieniu do Schronu Piechoty nr 14, obiektu zarządzanego przez Wydział Bezpieczeństwa i Zarządzania Kryzysowego Urzędu Miejskiego we Wrocławiu (zaznaczone literą „A”, 16ZP/U) na planie nr 317, obowiązuje utrzymanie całości struktury i form dzieła obronnego [uchwała nr XXIV/884/08 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 11 września 2008 r.]. Obiekt ten nie jest jednak wymieniony z nazwy, brakuje także ustaleń związanych z ochroną ekspozycji. Jednocześnie pojawiają się zapisy o dozwolonej liczbie kondygnacji naziemnych, która nie może być większa niż 3, oraz przeznaczaniu co najmniej 60% powierzchni działki budowlanej na zieleni (§ 29). Warto podkreślić, że obecnie cała powierzchnia działki fortecznej (łącznie z zielonym dachem) zajmowana jest przez zieleni, co jest zgodne ze stanem historycznym. Schron, znajdujący się na tym terenie, jest wpisany do ewidencji zabytków. Ostatni z analizowanych planów nr 397 [uchwała nr XVI/285/11 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 15 września 2011 r.], na którego obszarze znajdował się Schron Piechoty nr 11, został uchylony prawomocnym wyrokiem przez Wojewódzki Sąd Administracyjny [wyrok WSA z 26.01.2012 r. II SA/Wr 926/11]. Jako uzasadnienie *skargi organ nadzoru wskazał, iż w toku badania legalności uchwały stwierdził, że została podjęta z istotnym naruszeniem art. 36 ust. 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz art. 15 ust. 2 pkt 4 ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*. W obrębie Schronu Piechoty nr 11, będącego własnością gminy, dopuszczano usługi, określono udział powierzchni biologicznie czynnych z wyłączeniem komunikacji. Plan nie obejmował ochrony ekspozycji schronu.

3. Dyskusja

Zapisy związane z krajobrazem rzadko pojawiają się w opracowaniach planistycznych [Myga-Piątek 2007] i tendencja ta występuje również w Poznaniu

i Wrocławiu w odniesieniu do terenów pofortecznych. Niepokojące jest również pomijanie kontekstu przestrzennego poszczególnych dzieł w dokumentach planistycznych, wyrażające się zawężeniem ochrony do granic działek zajmowanych przez fortyfikacje, brak ochrony otwartych terenów w międzypolach, niepodejmowanie prób powiązania przestrzennego i funkcjonalnego poszczególnych obiektów pomiędzy sobą. Takie postępowanie wydaje się istotnym błędem, ponieważ aby ochrona pojedynczych obiektów była skuteczna, powinna zostać skoordynowana z ochroną ich przestrzennego kontekstu, gdyż często to wzajemne relacje obiektów w przestrzeni kształtują ich rzeczywistą wartość [Tweed, Sutherland 2007]. Dochodzi do tego istotna kwestia właściwej interpretacji terminów, takich jak „przyroda”, „środowisko”, a przede wszystkim „krajobraz”, roli studiów krajobrazowych czy określenia znaczenia roli powierzchni biologicznie czynnej w stosownych ustawach [Szulczewska 2009] bez uzasadnienia jej historycznej i współczesnej funkcji.

Systemowe, wieloletnie i konsekwentne działanie na rzecz ochrony krajobrazu wokół fortyfikacji dać może zadowalający wynik w postaci utrwalenia szeregu połączeń wizualnych i funkcjonalnych, realizowanych w ramach programów opieki nad zabytkami. Zagrożenia dla opisywanych obiektów pojawiają się wraz z presją urbanistyczną i występować mogą nie tylko w dużych aglomeracjach, ale także w mniejszych miastach, np. w Kłodzku (Fort Owcza Góra), Nysie (dawny poligon przy Forcie II).

Poddane analizie opracowania nie wykorzystują w pełni narzędzi oferowanych przez system planowania przestrzennego. Ograniczanie zapisów ochronnych wyłącznie do konieczności uzgadniania inwestycji ze służbami konserwatorskimi jest niewystarczające. Konieczność spełnienia takich wymagań zapewnia dziełom fortecznym już wpis do rejestru zabytków. Określenie dokładnych zaleceń i wymagań dla poszczególnych elementów tworzących fortyfikacje, takich jak budowle, nasypy ziemne, trasy komunikacyjne, zieleń, mogłoby przyczynić się do popełniania mniejszej ilości błędów przy zagospodarowywaniu poszczególnych obiektów i wzmocnić ochronę konserwatorską, która wobec ograniczonych zasobów jakimi dysponują służby konserwatorskie nie zawsze jest sprawowana w wystarczającym stopniu. Zapisy mpzp mogą również poszerzyć zakres ochrony, formułując zalecenia dla terenów występujących w otoczeniu zabytkowych obiektów, poszerzając granice ochrony, dbając o kontekst dzieł i krajobraz kulturowy. Aby realizować taki zakres ochrony, niezbędne jest przygotowywanie opracowań specjalistycznych wykraczających poza inwentaryzacje zieleni oraz intensyfikacja działań popularyzatorskich dotyczących roli, znaczenia i wartości zieleni fortecznej.

Wnioski

Wyniki analiz dokumentów planistycznych wskazują na:

- pomijanie w opracowaniach kontekstu i walorów krajobrazowych fortyfikacji lub brak określenia precyzyjnych zasad dotyczących sposobu ochrony ekspozycji, z jednoczesnym brakiem ograniczeń dla wtórnych podziałów terenów;
- brak prób wiązania terenów zieleni fortecznej w system oraz – w przypadku Wrocławia – brak ujmowania zieleni na fortyfikacjach jako zabytkowej (komponowanej zieleni towarzyszącej historycznej fortyfikacji), co sprzyja jej degradacji;
- kwalifikowanie terenów zajmowanych przez fortyfikacje jako terenów zieleni zaskakująco rzadko skutkuje postanowieniami planów odnoszącymi się do zieleni;
- brak prób wyodrębniania poszczególnych typów fortyfikacji, skutkujący brakiem rozpatrywania historycznej ekspozycji obiektów;
- niewykorzystywanie w pełni narzędzi umożliwiających ochronę fortyfikacji, oferowanych przez system planowania przestrzennego – niska szczegółowość zapisów związanych z ochroną zabytkowych i historycznych obiektów.

Literatura

- Bogdanowski J., 1996, *Projekt standardowego opracowania problematyki ochrony wartości kulturowego krajobrazu i środowiska w studium do planu i w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego*. Studia i Materiały. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa.
- Böhm A., 2006, *Planowanie przestrzenne dla architektów krajobrazu. O czynniku kompozycji*. Wyd. PK, Kraków.
- Daugstad K., Rønningen K., Skar B., 2006, *Agriculture as an upholder of cultural heritage? Conceptualizations and value judgements – A Norwegian perspective in international context*. Journal of Rural Studies, 22: 67–81 [<https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2005.06.002>].
- Dubel K., 2003, *Oceny oddziaływania na środowisko w procesie ochrony krajobrazów podmiejskich*. Architektura Krajobrazu, Studia i Prezentacje, 1–2: 10–15.
- Gant R.L., Robinson G.M., Fazal S., 2011, *Land-use change in the 'edgelands': Policies and pressures in London's rural-urban fringe*. Land Use Policy, 28, 1: 266–279 [<https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2010.06.007>].
- Janssen J., Luiten E., Renes H., Rouwendal J., 2012, *Heritage planning and spatial development in the Netherlands: changing policies and perspectives*. International Journal of Heritage Studies, 20,1: 1–21 [<http://dx.doi.org/10.1080/13527258.2012.71085>].

- Kaczorowska M.K., 2006, *Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego Wzgórze św. Bronisławy oraz Rejon Fortu Skala w Krakowie*, [w:] *Fortyfikacje w przestrzeni miasta*, A. Wilkaniec, M. Wichrowski (red.). Wyd. AR, Poznań: 149–155.
- Klupsz L., 2006, *Miejsce fortyfikacji we współczesnych aglomeracjach*, [w:] *Fortyfikacje w przestrzeni miasta*, A. Wilkaniec, M. Wichrowski (red.). Wyd. AR, Poznań: 123–132.
- Koomen E., Dekkers J., van Dijk T., 2008, *Open-space preservation in the Netherlands: Planning, practice and prospects*. *Land Use Policy*, 25: 361–377 [<https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2007.09.004>].
- Kowicki M., 2014, *Rozproszenie zabudowy na obszarach Małopolski a kryzys kreatywności opracowań planistyczno-przestrzennych*. Wyd. PK, Kraków.
- Luiten E., Hezewijk J., van Joosting Bunk E., Witsen P.P., 2004, *Panorama Krayenhoff, Linieperspectief Ruimtelijk Perspectief Nieuwe Hollandse Waterlinie*. Projectbureau Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie, Utrecht.
- Maruani T., Amit-Cohen I., 2010, *Patterns of development and conservation in agricultural lands – The case of the Tel Aviv metropolitan region 1990–2000*. *Land Use Policy*, 27: 671–679 [<https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2009.09.001>].
- Myczkowski Z., 2007, *Park kulturowy jako obszarowa forma ochrony zabytków*. *Ochrona Zabytków*, 1: 105–116.
- Myczkowski Z., 2008, *Przestanki do zarządzania krajobrazem kulturowym w obszarach prawnie chronionych – myśli różne*. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 10: 326–336.
- Myga-Piątek U., 2007, *Kryteria i metody oceny krajobrazu kulturowego w procesie planowania przestrzennego na tle obowiązujących procedur prawnych*. *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 19: 101–110.
- Pałubaska K., 2009, *Park kulturowy systemu fortyfikacji XIX-wiecznej twierdzy Warszawa*. *Nauka Przyroda Technologie*, 3, 1.
- Przestrzeń życia Polaków. Raport*, 2014, koncepcja i koordynacja J. Sepioł. Stowarzyszenie Architektów Polskich SARP, Warszawa.
- Raszeja E., 2002, *Procedury i instrumenty kształtowania krajobrazu na obszarach wiejskich Wielkopolski w aspekcie integracji z Unią Europejską*. Studioteka Zarysy, Poznań.
- Raszeja E., Wilkaniec A., de Mezer E., 2010, *Krajobraz i dziedzictwo kulturowe wsi w aglomeracji poznańskiej*. Biblioteka Aglomeracji Poznańskiej, 3. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Raszka B., Kalbarczyk E., Kasprzak K., Kalbarczyk R., 2016, *Ochrona i zarządzanie krajobrazem kulturowym*. Wyd. UP we Wrocławiu, Wrocław.
- Sas-Bojarska A., 2001, *Możliwości wykorzystania procedury oceny oddziaływania na środowisko dla ochrony krajobrazu*. *Problemy Ocen Środowiskowych*, 3(14): 24–30.
- Sas-Bojarska A., 2003, *Nowe drogi w krajobrazie podmiejskim – różne aspekty przestrzeni*. Architektura Krajobrazu, Studia i Prezentacje, 1–2: 58–73.
- Scott A.J., Carter C., Reed M.R., Larkham P., Adams D., Morton N., Waters R., Collier D., Crean C., Curzon R., Forster R., Gibbs P., Grayson N., Hardman M., Hearle A., Jarvis D., Kennet M., Leach K., Middleton M., Schiessel N., Stonyer B., Coles R., 2013, *Disintegrated development at the rural–urban fringe: Re-connecting spatial planning theory and practice*. *Progress in Planning*, 83: 1–52 [<https://doi.org/10.1016/j.progress.2012.09.001>].

- Swensen G., Jerpasen G.B., 2008, *Cultural heritage in suburban landscape planning. A case study in Southern Norway*. Landscape and Urban Planning, 87: 289–300 [https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2008.07.001].
- Szulczewska B., 2009, *Przyroda, środowisko, krajobraz w planowaniu przestrzennym*, [w:] *Gospodarka i przestrzeń*. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków: 305–329.
- Szulczewska B., 2014, *Planowanie przestrzenne jako element realizacji sieci ekologicznych: między teorią a praktyką*. Problemy Ekologii Krajobrazu, 14: 54–62.
- Tweed Ch., Sutherland M., 2007, *Built cultural heritage and sustainable urban development*. Landscape and Urban Planning, 83: 62–69 [https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2007.05.008].
- Veldkamp A., Lambin E.F., 2001, *Predicting land-use change*. Agriculture, Ecosystems and Environment, 85: 1–6.
- Verschuure-Stuip G.A., 2016, *Military brownfields in the Netherlands. The revitalisations of the New Dutch Waterline (1980–2014)*, [w:] *Sustainable Regeneration of Former Military Sites*, S. Bagaen, C. Clark (red.). Taylor and Francis, ProQuest Ebook: 143–159.
- Welc-Jędrzejewska J., 2011, *Problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. Poradnik dla planistów i samorządów lokalnych*. Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa.
- Żarska B., 2003, *Wybrane modele relacji funkcjonalnych w strefie styku miasta z zewnętrznymi terenami otwartymi*. Architektura Krajobrazu, Studia i Prezentacje, 1–2: 16–19.

Materiały źródłowe i niepublikowane

- Projekt miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „Fort IX” w Poznaniu, 2016.
- Projekt miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „Osiedle Czecha” – część A w Poznaniu, 2016
- SUiKZP T1, 2014, *Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Poznania*. T. 1. Wprowadzenie i uwarunkowania zagospodarowania przestrzennego miasta Poznania. MPU, Poznań.
- SUiKZP T2, 2014, *Studium Uwarunkowań i kierunków Zagospodarowania Przestrzennego miasta Poznania*. T. 2. Kierunki zagospodarowania przestrzennego miasta Poznania. MPU, Poznań.
- Uchwała nr LXII/860/V/2009 Rady Miasta Poznania z dnia 3 listopada 2009 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „rejon ulicy za Cytadelą” w Poznaniu. MPU, Poznań.
- Uchwała nr LXXV/883/III/2001 Rady Miasta Poznania z dnia 18 grudnia 2001 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru „Marcelin” w Poznaniu. MPU, Poznań.
- Uchwała nr XC/1031/III/2002 Rady Miasta Poznania z dnia 25 czerwca 2002 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru „Za Fortem” w Poznaniu. MPU, Poznań.

Uchwała nr XL/419/V/2008 Rady Miasta Poznania z dnia 8 lipca 2008 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego terenów Poznańskiego Centrum Logistycznego Franowo-Żegrze w Poznaniu. MPU, Poznań.

Uchwała nr XV/149/VI/2011 Rady Miasta Poznania z dnia 12 lipca 2011 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla obszaru „W rejonie ulicy Gołęcińskiej” w Poznaniu, obszaru „Marcelin” w Poznaniu. MPU, Poznań.

Uchwała nr LVI/1465/14 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 10 kwietnia 2014 r.

Uchwała nr XV/450/07 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 6 grudnia 2007 r.

Uchwała nr XLIV/1073/13 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 23 maja 2013 r.

Uchwała nr LIV/3243/06 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 6 lipca 2006 r.

Uchwała nr XVII/530/00 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 20 stycznia 2000 r.

Uchwała nr XXIV/884/08 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 11 września 2008 r.

Uchwała nr XVI/285/11 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 15 września 2011 r.

Wyrok WSA z 26.01.2012 r. II SA/Wr 926/11.